Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

ІЛИК ХРИСТИНА ВАСИЛІВНА

УДК 316.4.05:[316.36-058.862:314.15](477)"20"

СОЦІАЛЬНЕ СИРІТСТВО В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Львів – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Львівському національному університеті імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор соціологічних наук, професор
Коваліско Наталія Володимирівна,
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
професор кафедри соціології

Офіційні опоненти: доктор соціологічних наук, доцент
Іванкова-Стецюк Оксана Борисівна,
Інститут народознавства НАН України,
провідний науковий співробітник,
в.о. завідувача відділу соціальної антропології

кандидат соціологічних наук, доцент
Рюль Вікторія Олександрівна,
Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»,
доцент кафедри соціології та соціальної роботи

Захист відбудеться 8 травня 2018 року о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 35.051.26 Львівського національного університету імені Івана Франка за адресою: 79000, м. Львів, вул. Університетська, 1, ауд. 319.

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка за адресою: 79000, м. Львів, вул. Драгоманова, 5.

Автореферат розіслано «5» квітня 2018 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради Г. І. Кудринська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Однією з головних закономірностей перебігу сучасної української трудової міграції є значне та постійне збільшення її масштабів, що підтверджується як офіційними статистичними даними, так і експертними оцінками. Враховуючи перманентно складну економічну ситуацію у країні, а також введення безвізового режиму між Україною та ЄС, можемо припустити, що ці масштаби і надалі будуть збільшуватися. Активізація трудової міграції несе з собою багато соціальних наслідків, одним з яких є поширення моделі транснаціональної сім'ї. Йдеться про сім'ю, в якій батьки або один із них бере участь у вихованні своєї дитини не в повному обсязі, а безпосередній догляд передоручає іншим членам родини, оскільки фізично перебуває поза родиною через трудову міграцію.

Така сім'я є середовищем, що продукує ризики деформації структури особистості дитини, погіршення соціально-психологічного стану та/або якості її життя загалом. Інноваційні технології у засобах зв'язку, звісно, забезпечили мігрантам реальну можливість підтримувати тісний і постійний контакт із родиною. Проте, це не зменшує фізичну відстань між батьками та залишеними дітьми, а навпаки – просторова дисперсія між ними обумовлює особливий стан дитинства дітей трудових мігрантів, для якого характерне виникнення труднощів, пов'язаних із збереженням емоційного зв'язку між батьками та їхніми дітьми, загрозою єдності родини, відсутністю повноцінного піклування тощо. Тобто, у дітей трудових мігрантів через фізичну відсутність батьків є ризики виникнення тих же проблем, які актуальні для дітей-сиріт або тих, чиї батьки в установленому чинним законодавством порядку позбавлені батьківських прав.

У зв'язку з цим є підстави вважати, що діти трудових мігрантів можуть створити окрему групу так званих «соціальних сиріт», досить численну за складом. Це ставить перед українським суспільством та науковою спільнотою нові виклики, для подолання яких важливим є дослідження реального стану та окреслення перспектив щодо надання допомоги транснаціональним сім'ям у вирішенні їхніх соціальних проблем задля запобігання відтворення соціального сирітства наступними поколіннями.

Наукові пошуки у царинах різних наук вказують на міждисциплінарний характер дослідження проблем міграції як складного соціального феномена, що вивчається багатьма науками: історія, економічна та політична науки, статистика, право, соціальна філософія, психологія та соціологія.

Теоретичні розробки проблем міграції знаходимо у родоначальника досліджень міграції Е. Равенштайна (E. Ravenstein) та інших економістів, серед яких М. Крітц (M. Kritz), Д. Массей (D. Massey), Дж. Мінсер (J. Mincer), М. Піоро (M. Piore), Дж. Тейлор (J. Taylor), а також у політологів С. Касльза (S. Castles), О. Малиновської та ін. Серед соціологів вивченням проблем міграції займалися У. Томас (W. Thomas), Ф. Знанецький (F. Znaniecki), В. Зомбарт (W. Sombart), представники Чиказької соціологічної школи Р. Парк (R. Park) та Е. Берджес (E. Burgess).

Сучасними дослідниками міграції є: Н. Ґлік-Шіллер (N. Glick-Schiller) – розробка основ концепції транснаціональної міграції; А. Іонцев – класифікація міграцій; І. Марков – особливості української трудової міграції в ЄС; С. Одинець – гендерні особливості міграції з України; І. Прибиткова – міграція як демографічний процес; Л. Рибаковський – розробка теорій міграції; О. Ровенчак – міжнародна міграція як соціокультурний процес; Т. Юдіна – теоретичні засади вивчення міграції в соціології та ін.

Розробка теоретичних основ дослідження соціального сирітства належить О. Коваленко, Т. Красножану, І. Осиповій, Н. Павлик, О. Терновець, Г. Шепелевій, В. Яремчуку та ін. Різноманітні критерії класифікації соціальних сиріт розроблені Л. Кривачук, І. Лопатченко, Л. Оліференко, О. Терновою. Причини виникнення соціального сирітства досліджують А. Галатир, Л. Кальченко, Г. Хархан та ін. Історичний аналіз проблеми соціального сирітства здійснено в працях Н. Павлик та А. Суходольської. Важливим є науковий доробок І. Кона, С. Митрофанової та К. Тимошенко, які розглядають соціальне сирітство як важливу складову соціології дитинства, а також праці таких соціологів, як Г. Гуссерль (G. Husserl), Е. Дюркгейм (E. Durkheim), Р. Мертон (R. Merton) та А. Шюц (A. Scutz).

Теоретичним питанням транснаціональної міграції багато уваги приділяють А. Бальдо (A. Baldo), Н. Ґлік-Шіллер, І. Ключковська, О. Малиновська. Транснаціональну сім’ю вивчають Н. Буковецька, В. Володько, Т. Жаровцева, О. Качуровська, М. Колесніченко та ін. Соціальне сирітство як один із наслідків існування транснаціональних сімей досліджують Є. Вірц та Я. Бордіян. Дослідження практичних проблем у сім’ях українських трудових мігрантів належать О. Іванковій-Стецюк та Г. Селещуку.

Незважаючи на наявність широкого кола наукових публікацій щодо трудової міграції, соціального сирітства та можливостей їхнього дослідження, відзначимо недостатність соціологічної концептуалізації соціального сирітства саме в контексті сучасних міграційних процесів. Тому **наукова проблема**, на вирішення якої спрямоване дисертаційне дослідження, полягає у вирішенні суперечності між, з одного боку, великою суспільною та науковою значущістю трудової міграції, з огляду на її роль та наслідки для суспільств-донорів і суспільств-реципієнтів, а з іншого, – у дефіциті соціологічного знання щодо феномену соціального сирітства та його наслідків для сучасного українського суспільства внаслідок трудової міграції.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах науково-дослідної теми кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка «Скерованість та динаміка змін в сучасному українському суспільстві» (номер державної реєстрації № 0114U004137), в якому автор брала участь як виконавець.

Мета і завдання дослідження. *Метою роботи* є соціологічна концептуалізація феномену соціального сирітства в контексті сучасної трудової міграції.

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі дослідницькі *завдання:*

- здійснити систематизацію та порівняльний аналіз основних підходів до вивчення міграції та соціального сирітства у різних соціогуманітарних науках та соціології зокрема;

- уточнити понятійно-категоріальний апарат концепту сучасної міграції, здійснивши дефінітивний аналіз понять «соціальне сирітство», «соціальні сироти», «діти трудових мігрантів» та сформулювавши їхні авторські визначення;

- виявити системні ознаки української трудової міграції сьогодення;

- розглянути феномен соціального сирітства як однин із головних наслідків трудової міграції в його реальних формах та проявах;

- проаналізувати наявні прикладні дослідження щодо впливу трудової міграції на функціонування транснаціональної сім'ї, з'ясувати валідність застосовуваних методик та запропонувати авторські технології емпіричного дослідження обраної проблеми;

- з'ясувати характер та особливості пливу трудової міграції батьків на повсякденне життя їхніх дітей (на прикладі Львівської області) за результатами авторського емпіричного дослідження;

- виокремити шляхи оптимізації превентивних заходів щодо профілактики поширення явища соціального сирітства в Україні.

Об'єктом дослідження є феномен соціального сирітства в контексті трудової міграції.

Предмет дослідження – особливості соціального сирітства як одного з головних наслідків міграційних процесів у сучасному українському суспільстві в локальному вимірі.

Методологія та методи. ***Теоретико-методологічною основою*** дослідження є синтез несуперечливих теоретичних положень *концепції транснаціональної міграції*, *феноменологічного* та *структурно-функціонального підходів.*

Для вирішення поставлених дослідницьких завдань було використано низку загальнонаукових ***методів***: *аналіз та синтез* (з метою визначення теоретичних основ дослідження); *системний аналіз* (для з'ясування характеристик трудової міграції, уточнення змісту поняття «соціальне сирітство»); *класифікація* (для здійснення класифікації різновидів міграції та видів соціального сирітства); *типологізація* (для систематизації причин, які зумовлюють виникнення соціального сирітства та для виявлення категорій соціальних сиріт); *порівняння* (для виявлення особливостей результатів авторських досліджень та їх порівняння з іншими прикладними розвідками щодо поставленої проблеми).

Емпіричну базу дисертації складають результати таких соціологічних досліджень: 1) *кількісне дослідження* жителів м. Львова (лютий-березень 2016 р. та 2017 р. (n=400), тип вибірки – двоступенева, цільова); метод збору інформації – анкетування; 2) *якісне дослідження* впливу трудової міграції батьків на повсякденне життя їхніх дітей (жовтень-листопад 2016 р. у Львівській області, яка згідно статистичних даних є найбільше залученою до процесів міжнародної трудової міграції); метод збору інформації –

напівструктуроване інтерв'ю (n=20)*;* спосіб формування вибірки – метод снігової кулі, де основний критерій відбору – досвід проживання дитини у сім'ї, де батьки чи один із них є трудовими мігрантами; метод аналізу отриманої інформації – дискурс-аналіз; 3) *якісне дослідження* документального фільму; твору художньої літератури; вторинний аналіз результатів досліджень в межах обраної теми, які були опрацьовані методом дискурс-аналізу.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у концептуалізації соціального сирітства в контексті сучасних міграційних процесів і включає такі положення:

Вперше:

- запропоновано автономний концепт соціального сирітства в контексті транснаціональної міграції як особливий стан дитинства дітей тих трудових мігрантів, які здійснюють транснаціональні сімейні практики, однак не виконують повною мірою своїх обов'язків щодо виховання, розвитку і соціалізації власних дітей через свою фізичну відсутність внаслідок коротко- чи довготривалої тимчасової міграції. В межах цього концепту запропоновано дефініцію поняття «діти трудових мігрантів» як особливої соціально-демографічної групи дітей, дитинство яких характеризується відсутністю повноцінного батьківського піклування через виїзд батьків чи одного з них на певний період часу на роботу за кордон;
- розглянуто соціальне сирітство з позицій положень феноменологічного підходу, а саме крізь призму так званого життєвого світу – повсякденного світу рутини, у якому діти мігрантів проводять частину свого дитинства без батьків чи одного з них, здійснюючи постійні комунікації;
- на локальному рівні комплексно досліджено вплив трудової міграції батьків на повсякденне життя дітей. Виявлено основні проблеми (нестача фізичної присутності батьків, їхньої любові, турботи, безпосередньої комунікації; відчуття самотності, пригніченості, відчуженості тощо), які виникають у дітей трудових мігрантів та з'ясовано, що зв'язок між ними підтримується через здійснення транснаціональних сімейних практик: вербальне (різні засоби зв'язку) та невербальне (грошові перекази, подарунки тощо) спілкування.

Уточнено:

- можливості, зміст та характеристики використання мезорівня аналізу в річищі дослідження транснаціональної сім'ї, члени якої певний час проживають окремо одні від одних, підтримують завдяки інформаційно-комунікативним технологіям зв'язок між собою, проте через обмеженість фізичних контактів не беруть повною мірою участі у повсякденному житті один одного;
- головні види неофіційного соціального сирітства в контексті міграційних процесів (явне та приховане) та моделі транснаціональної сім'ї («без матері», «без батька», «без обох батьків») в контексті міграції, а також емпірично з'ясовано їхнє співвідношення з видами неофіційного соціального сирітства: явне – у випадку міграції матері або обох батьків, приховане – міграції батька;
- структуру групи соціальних сиріт із виокремленням у ній прихованих соціальних сиріт у контексті трудової міграції. Це діти, які «юридично

належать» своїй родині, проте фактично позбавлені повноцінного піклування з боку батьків, які не виконують своїх безпосередніх обов'язків.

Дістали подальшого розвитку:

- характеристика системних ознак сучасної української міграції. Визначено, що четверта хвиля трудової міграції з України має транснаціональний характер, зокрема є коротко- чи довготривалою тимчасовою міграцією переважно одного члена сім'ї, який, використовуючи різні способи зв'язку, підтримує контакт із тими членами родини, які залишилися вдома, тобто здійснює транснаціональні сімейні практики;
- емпіричні дослідження впливу трудової міграції батьків на життя їхніх дітей. Доведено, що в контексті сучасної четвертої хвилі транснаціональної міграції соціальне сирітство поширене в Україні здебільшого як латентне явище. Йдеться про приховане соціальне сирітство, за якого батьки, перебуваючи за кордоном, підтримують із дітьми регулярні контакти, мають юридичні обов'язки щодо їхнього виховання, проте належним чином їх не виконують, оскільки фізично не перебувають у складі сім'ї;
- шляхи оптимізації превентивних заходів запобігання соціального сирітства дітей трудових мігрантів. Завдяки вивченню зарубіжного досвіду та результатів емпіричних досліджень запропоновано низку положень, які можуть бути впроваджені в рамках комплексної Програми соціального захисту дітей трудових мігрантів.

Практичне значення одержаних результатів. Отримані результати та методика дисертаційного дослідження можуть бути використані для: 1) подальших теоретичних і практичних досліджень наслідків трудової міграції; 2) проведення комплексних досліджень прояву соціального сирітства у транснаціональних сім'ях; 3) розробки та викладання навчальних дисциплін: «Соціологія міграцій», «Соціологія дитинства», «Соціологія сім'ї», а також підготовки навчальних посібників із цих дисциплін; 4) розробки державних та громадських соціальних проектів і програм, спрямованих на успішну соціалізацію та підтримку дітей трудових мігрантів, а також заходів профілактики соціального сирітства в транснаціональних сім'ях.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею; наукові результати та висновки, що містяться в дисертації отримано автором особисто.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення і результати дисертаційного дослідження були представлені та обговорені на V Всеукраїнській конференції молодих науковців «Соціологія – соціальна робота – регулювання соціальних проблем» (м. Львів, 24-25 квітня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії» (м. Львів, 25-26 вересня 2015 р.); IX Львівському соціологічному форумі «Сучасне українське суспільство у пошуках нових форм солідарності» (м. Львів, 30 жовтня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології» (м. Херсон, 20-21 листопада 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні наукові дослідження та

розробки: теоретична цінність та практичні результати» (м. Братислава, Словаччина, 15-18 березня 2016 р.), X Львівському соціологічному форумі «Змінність соціальних просторів крізь соціологічну оптику: прояви, контексти, можливості» (м. Львів, 13 жовтня 2016 р.).

Публікації. Основний зміст дисертаційної роботи відображений в 11 наукових публікація: з них 4 статті – в наукових виданнях України, затверджених МОН як фахові з соціології; 1 стаття – у закордонному періодичному виданні, 1 стаття – в іншому виданні; 5 тез доповідей – у збірниках конференцій, форумів, конгресів.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 233 с. Обсяг основної частини дисертації – 186 с. Робота містить 4 таблиці. Список використаних джерел складає 184 найменування.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, її відповідність загальному стану й тенденціям розвитку сучасного українського суспільства, окреслено ступінь наукової розробленості, сформульовано мету, завдання, об’єкт і предмет дослідження, визначено теоретико-методологічні засади, розкрито наукову новизну, практичне значення одержаних результатів, подано дані про апробацію роботи та публікації автора.

У першому розділі *«Теоретико-методологічні основи вивчення міграційних процесів та їх наслідків для сучасної сім’ї»* розкрито особливості аналізу й інтерпретації міграції у соціогуманітарних науках і на цій основі вироблено комплекс теоретичних положень до дослідження сучасних міграційних процесів; охарактеризовано поняття «міграція», основні підходи до її класифікацій; описано та проаналізовано хвилі української еміграції.

Для розуміння сутності міграційних процесів окреслено особливості вивчення міграцій у різних галузях науки та виділено специфіку предметного поля соціології в їх дослідженні. З’ясовано, що найвагоміший внесок у розробку теоретичних засад дослідження міграції здійснили представники економічної науки. Однак, враховуючи те, що зарубіжні дослідники економічної галузі здебільшого працюють у межах міждисциплінарності, більшість із проаналізованих теорій використовуються також і представниками інших соціогуманітарних наук, в тому числі і соціологами.

Аргументовано, що поява в кінці XX ст. власне соціологічних теорій міграції зумовлена фактором зростаючої ролі неекономічних чинників у розвитку міграційних процесів. Водночас, у розділі показано, що вивченням соціальних аспектів міграцій соціологи займалися і раніше. Зокрема, висвітлено основні питання міграції, які знайшли відображення у працях У. Томаса і Ф. Знанецького; теоретиків Чиказької соціологічної школи Р. Парка та Е. Берджеса; В. Зомбарта. Обґрунтовано, що зазначені автори хоч і охопили широке коло питань, проте їх недостатньо, щоб пояснити все різноманіття

вимірів міграції, оскільки вони не враховують взаємозв'язок цього явища з культурними, соціальними та політичними аспектами.

Особливу увагу відведено сучасним соціологічним теоріям, які дають змогу аналізувати сучасну міграцію як невід'ємну частину глобалізації та соціальної трансформації. Серед них: теорія міграційних систем, розроблена американськими вченими М. Крітц, Л. Лім та Х. Злотник; синтетична теорія міграції Д. Массея та концепція транснаціональної міграції Н. Глік-Шиллер, Т. Файста та С. Каслза.

Найбільш релевантною до теми дисертаційного дослідження є концепція транснаціональної міграції, основні положення якої уможливлюють розгляд міграції українців передусім як зворотної коротко- чи довгострокової тимчасової міграції переважно одного чи кількох членів сім'ї, які підтримують завдяки різним способам зв'язку із залишеною вдома родиною сімейні відносини, що перетинають кордони. Також у контексті положень цієї концепції розглядаємо транснаціональну сім'ю, члени якої одночасно проживають у двох країнах і продовжують підтримувати свої відносини через кордони.

У розділі наведено поширений у соціологічному дискурсі поділ теорій міграцій на теорії мікро- та макрорівня соціологічного аналізу з виокремленням мезорівня, зміст та характеристики якого свідчать про те, що таку спільноту, як транснаціональна сім'я, доцільно досліджувати саме на цьому рівні. Підставою для виділення цього рівня щодо теорій, які пояснюють міграційні процеси, є також розгляд таких суб'єктів, як мігрантські спільноти та утворені ними мігрантські мережі.

Важливою методологічною проблемою залишається концептуалізація самого поняття «міграція». У розділі звертається увага на відсутність єдиного усталеного визначення поняття «міграція», незважаючи на значну кількість публікацій щодо окресленої проблематики. З усіх проаналізованих різновидів міграцій у рамках теми дисертаційного дослідження домінантною для подальшого розгляду визначено саме *трудову міграцію*, під якою розуміємо міграцію осіб, котрі внаслідок погіршення економічної ситуації виїжджають за кордон на певний період часу для пошуку роботи задля матеріальної підтримки сім'ї та забезпечення свого існування після повернення додому.

Розглянуті хвилі української еміграції дали підстави виявити специфіку кожної з них у контексті впливу на сім'ю мігранта. Акцентовано на четвертій хвилі української трудової еміграції, яка має виразно транснаціональний характер і породжує існування транснаціональної сім'ї – сім'ї, в якій батьки або один із них бере участь у вихованні своєї дитини не в повному обсязі, а безпосередній догляд передоручає іншим членам родини, оскільки фізично перебуває поза родиною.

Серед усіх наслідків існування такого типу сімей акцентовано на фізичній відстані між батьками та залишеними дітьми, просторова дисперсія між якими впливає на повсякденне родинне життя та виховний процес зокрема. Адже діти трудових мігрантів при живих батьках залишаються без повноцінного батьківського піклування через їхню постійну відсутність. Останнім часом цей

феномен отримав своє специфічне означення – соціальне сирітство, яке, однак, у соціології ще є недостатньо усталеним, тому, відповідно, потребує більш детального як теоретичного осмислення, так і емпіричних досліджень на всіх рівнях соціологічного аналізу.

Другий розділ *«Теоретико-прикладні аспекти дослідження соціального сирітства в суспільствах-донорах міжнародних мігрантів»* містить аналіз понять «соціальне сирітство» та «соціальні сироти», їх основні види та категорії.

Виокремлено дві категорії дітей, яких можна віднести до соціальних сиріт: 1) особлива соціально-демографічна група дітей, які з різних соціальних, економічних, політичних, морально-психологічних причин залишилися сиротами при живих батьках, котрих в установленому чинним законодавством порядку позбавили батьківських прав та які знаходяться під захистом держави чи суспільства; 2) діти, які «юридично належать» своїй родині, проте фактично позбавлені належного піклування, оскільки батьки повноцінно не виконують своїх обов'язків чи зловживають своїми батьківськими правами, що перешкоджає нормальному розвитку дітей, а іноді становить загрозу для їхнього здоров'я та життя. Виділена нами друга категорія дає підстави відносити до соціальних сиріт і дітей трудових мігрантів.

Соціальне сирітство в контексті міграції означуємо як неофіційне, оскільки діти трудових мігрантів, хоча й розлучені з батьками чи одним із них, однак останні офіційно не позбавлені батьківських прав. Відтак, у межах неофіційного соціального сирітства дітей трудових мігрантів виділено такі його види, як приховане та явне.

У розділі відзначено потенціал соціологічної науки поряд з іншими науками щодо вивчення зазначеної проблематики, що полягає у можливості розгляду соціального сирітства в широкому контексті соціальних процесів та соціальних інститутів. Здійснено теоретичний аналіз різних об'єктивістських та суб'єктивістських соціологічних концепцій щодо специфіки дослідження соціального сирітства з позицій кожної із них. Аргументовано вагомі пізнавальні можливості феноменологічного підходу, низка концептуальних положень якого входить до теоретичних основ авторського дослідження соціального сирітства. Зокрема, з позицій цього підходу розглянуто соціальне сирітство в межах життєвого світу – у повсякденному світі рутини, у якому діти трудових мігрантів живуть щодня та перебувають у постійних соціальних комунікаціях. Виділено особливість повсякденного життя дітей трудових мігрантів – «дитинство без сім'ї» – тобто дитинство, в якому батьки або один із них тривалий час відсутні через роботу за кордоном.

Проаналізовано об'єктивні та суб'єктивні причини виникнення соціального сирітства. Основна увага в цьому розділі звернена на соціальне сирітство, яке виникає внаслідок сучасних міграційних процесів. Зокрема, йдеться про виникнення у дітей трудових мігрантів таких же проблем, що й у дітей, батьки яких офіційно позбавлені батьківських прав. Це стало підставою для формулювання авторського означення поняття «діти трудових мігрантів» – особливої соціально-демографічної групи дітей, дитинство яких

характеризується відсутністю повноцінного батьківського піклування через виїзд батьків чи одного з них на певний період часу на роботу за кордон.

Обґрунтовано доцільність виділення трьох моделей транснаціональної родини, яка виникає через трудову міграцію батьків: 1) «без матері», коли мігрант – жінка (мати), а діти залишаються під опікою батька та/або бабусь із дідусями; 2) «без батька», коли мігрант – батько, а дітьми опікується мати; 3) «без обох батьків» – у випадку міграції обох батьків, де діти залишаються під опікою найближчих родичів (переважно бабусі та дідуся).

У межах структурного функціоналізму, який разом із концепцією транснаціональної міграції та феноменологічною парадигмою складає теоретичну основу дисертаційної роботи, використовуємо наступні його положення. Нормативна система суспільства відіграє важливу роль, оскільки регулює його процеси та захищає від впливу зовнішніх чинників. У зв’язку з тим, що цінності традиційно вважаються основним регулятором суспільних відносин, то із загального контексту цінностей вибрано ті, які безпосередньо стосуються соціального сирітства. Так, одним із дослідницьких завдань стала перевірка гіпотези про зміну традиційних уявлень щодо сім’ї та з’ясування ставлення громадськості до соціального сирітства як наслідку трудової міграції.

У третьому розділі «*Прикладні аспекти дослідження соціального сирітства в контексті сучасних міграційних процесів в Україні»* містяться дані офіційної статистики та експертні оцінки щодо масштабів та інтенсивності сучасної української трудової міграції. Взято до уваги як кількісні показники, так і якісні дослідження із зазначеної проблематики. За даними офіційної статистики, сьогодні за кордоном налічується понад 5,5 млн. громадян України. Найбільш чисельними є потоки трудових мігрантів із України до Польщі, Чехії, Росії, Італії. Для розуміння найближчої міграційної ситуації в Україні представлено найновіші дослідження настанов та практик українського населення щодо трудової міграції. Зазначено, що знання кількості потенційних мігрантів уможливить оцінку загроз поширення соціального сирітства в сім’ях трудових мігрантів. Виділені типові недоліки методик здійснених емпіричних досліджень обраної та дотичних проблем, що дало змогу розробити авторську програму емпіричних досліджень із застосуванням процедури тріангуляції дослідницьких методів.

У розділі представлено також результати, отримані дисертантом унаслідок впровадження зазначеної процедури: анкетного опитування жителів м. Львова щодо дітей трудових мігрантів; інтерв'ювання дітей трудових мігрантів; дискурс-аналізу фільму «Жінка-банкомат» та тексту книги «Мама по скайпу».

Авторське емпіричне дослідження, на відміну від розвідок інших науковців, спрямоване на дослідження того, чи характерне для сімей трудових мігрантів із Львівської області таке явище, як соціальне сирітство. Було з'ясовано, що більшість дітей трудових мігрантів відчувають самотність, нестачу любові, уваги і навіть відчуженість від батьків, що свідчить про розвиток у них синдрому емоційної депривації. Також йдеться про часткове послаблення контролю у таких сім’ях, перерозподіл обов’язків, зміни в організації побуту. Однак, однозначно стверджувати, що всіх дітей трудових

мігрантів можна вважати соціальними сиротами, недоцільно, оскільки труднощі, які виникають через відсутність батьків, не завжди є критичними. Доцільність застосування цього терміну до дітей трудових мігрантів залежить від різних обставин: від того, під опікою кого діти залишаються; від поведінки батьків-мігрантів; від віку дітей, у якому батьки їх залишають та від загальної ситуації всередині сім'ї. Більше того, самі діти трудових мігрантів не ідентифікують себе як соціальні сироти, що є відмінним від громадської думки львів'ян з цього приводу. Так, за результатами анкетного опитування більше третини опитаних у Львові вважає, що цю категорію дітей доцільно відносити до соціальних сиріт.

Також емпірично з'ясовано співвідношення видів (явного та прихованого) неофіційного соціального сирітства в контексті міграції та моделей транснаціональної сім'ї: «без матері», «без батька», «без обох батьків». Так, про явне соціальне сирітство йдеться у випадку міграції матері або обох батьків, а про приховане – міграції батька. Крім того, виділено окремі три обставини, за яких соціальне сирітство може бути явним:

1) коли мати чи обоє батьків припиняють будь-який зв'язок із залишеною на батьківщині сім'єю;

2) у випадку недостатнього для дитини спілкування з матір'ю чи обома батьками через відсутність технічних умов (відсутність вдома Інтернету тощо);

3) коли спілкування регулярне і дитині його достатньо, однак через нестійкість характеру дитина не може змиритися з міграцією матері чи обох батьків.

Доведено, що в контексті четвертої хвилі української трудової міграції найбільш поширеним є приховане соціальне сирітство, коли батьки чи один із них хоча й працюють за кордоном, проте підтримують постійний зв'язок із дітьми. Більше того, ці діти матеріально забезпечені, а іноді їм навіть притаманна матеріальна гіпертрофія. Однак, у них чітко простежуються елементи виникнення синдрому емоційної депривації, що є однією з основних ознак соціального сирітства.

Порівняння результатів різних за характером авторських досліджень (дискурс-аналіз тексту книжки «Мама по скайпу» та інтерв'ювання з дітьми трудових мігрантів) дають підстави говорити, що явне соціальне сирітство в контексті міграції батьків було більш актуальним у той час, коли Інтернет-зв'язок ще не був настільки доступним, як сьогодні, і діти дійсно на довгий час залишалися без спілкування з батьками чи одного з них. Натомість, коли йдеться про сучасну транснаціональну міграцію, то тут, власне, поширене приховане соціальне сирітство, коли комунікація через кордон уже не є проблематичною, а дітям не вистачає передусім безпосередньої присутності батьків та емоційної близькості з ними.

Проаналізовано досвід профілактики соціального сирітства в різних країнах, де зазначена проблема є актуальною. Крім того, запропоновано авторську Програму соціального захисту дітей трудових мігрантів та поради батькам, які планують виїхати за кордон, що може пом'якшити наслідки міграції для їхніх дітей.

ВИСНОВКИ

У висновках дисертаційної роботи формулюються основні результати, отримані на основі реалізації поставлених завдань дослідження.

1. Оскільки дисертаційна робота є внутрішньо міждисциплінарною за характером і створена на перетині предметних полів соціологічних теорій середнього рівня (соціології міграцій та соціології дитинства), було здійснено поглиблений аналіз та систематизацію основних теоретико-методологічних підходів у межах цих теорій щодо міграції та соціального сирітства. На цій основі окреслено комплекс теоретичних положень, що лягли в основу дисертаційної роботи:

- у контексті *концепції транснаціональної міграції* четверта хвиля української трудової міграції означена як така, що має виражено транснаціональний характер. Його зміст визначається тим, що трудова міграція: а) є коротко- чи довготривалою тимчасовою міграцією переважно одного члена сім'ї; б) утворює нову модель транснаціональної сім'ї – сім'ї, в якій батьки або один із них бере участь у вихованні своєї дитини не в повному обсязі, а безпосередній догляд передоручає іншим членам родини, оскільки фізично перебуває поза її межами; в) пов'язана з інформаційно-комунікаційними технологіями, завдяки яким розділені члени родини не позбавлені взаємного контакту, а можуть реалізувати транснаціональні сімейні практики через геополітичні кордони;

- *феноменологічний підхід* дав підстави розглянути: а) соціальне сирітство в контексті так званого життєвого світу, тобто у повсякденному світі дитини, який у структурі її життя та дитинства зокрема, займає вагому частку; б) соціальних сиріт з їхнім особливим духовним світом, відчуттями, переживаннями, своїми прагненнями і цілями; в) особливості перетворення соціального (об'єктивного) світу дітей трудових мігрантів у внутрішній, суб'єктивний, а саме: характер сприйняття феномену соціального сирітства в їхній свідомості, наявність чи відсутність проблематизації свого стану і статусу та специфіку їх рефлексій у повсякденних діях;

- у межах *структурного функціоналізму*, а саме використовуючи положення про важливість нормативної системи для функціонування суспільства, перевірено гіпотезу щодо зміни традиційних уявлень щодо сім'ї та ставлення громадськості до соціального сирітства як наслідку трудової міграції. Використовуючи теоретичні можливості цього підходу, розглянуто також структуру міграції, її класифікації, хвилі; види соціального сирітства та групи дітей, яких можна вважати соціальними сиротами.

2. Аналіз теорій міграцій дав змогу з'ясувати, що в науковому дискурсі щодо неї поширеним є поділ на теорії мікро- та макрорівня. В межах роботи обґрунтовано потребу виділення мезорівня соціологічного аналізу міграційних процесів, можливості, зміст та характеристики якого дають змогу досліджувати

в контексті дисертаційної тематики такі соціальні суб'єкти як транснаціональна сім'я та мігрантські спільноти.

3. На основі опрацювання понятійно-категоріального апарату дисертаційної роботи удосконалено визначення таких понять: «соціальні сироти» – з виділенням у структурі цієї групи прихованих соціальних сиріт, які набувають вказаного статусу через трудову міграцію батьків; «діти трудових мігрантів» – з акцентом на відсутності повноцінного батьківського піклування внаслідок виїзду батьків чи одного з них на певний період часу на роботу за кордон; «соціальне сирітство в контексті транснаціональної міграції» – особливий стан дитинства дітей тих трудових мігрантів, батьки яких здійснюють транснаціональні сімейні практики, однак не виконують повною мірою своїх обов'язків щодо виховання, розвитку і соціалізації власних дітей через свою фізичну відсутність внаслідок коротко- чи довготривалої тимчасової міграції.

4. Аналіз наявних прикладних досліджень щодо впливу трудової міграції на функціонування транснаціональної сім'ї засвідчив актуалізацію наукових пошуків у річищі обраної та дотичних проблем і в той же час надзвичайну строкатість застосовуваних методик, більшість з яких у наукових працях такого ґатунку навіть не наводиться. Це стосується невизначеності сенсу вживаних понять, різного наповнення і розуміння використовуваних термінів, відсутності теоретичних інтерпретацій головних понять у межах обраного теоретичного підходу та наступної прикладної операціоналізації. Наслідком цього є наведення великої кількості суджень і узагальнень, які не підтверджені емпірично. В той же час статистичні дані щодо зростання темпів української трудової міграції, з одного боку, та результати численних наукових розвідок щодо потенційної міграції з України, з іншого, роблять невідкладним завданням проведення нових емпіричних досліджень на основі поєднання відібраних теоретичних положень і технологій емпіричного аналізу як на регіональному, так і на загальнонаціональному рівнях.

5. У дисертаційній роботі виконана процедура тріангуляції використаних методів авторських досліджень – анкетного опитування, напівструктурованого інтерв'ю та дискурс-аналізу текстів й відеоматеріалів. На основі отриманих даних, з'ясовано характер та особливості впливу трудової міграції батьків на повсякденне життя їхніх дітей (на прикладі Львівської області). Передусім з'ясовано, що найбільш вираженою проблемою є поява у цих дітей синдрому емоційної депривації, який виникає через недостатній емоційний зв'язок із тим членом родини, який працює за кордоном. З'ясовано зміст і складові цього поняття, головні форми прояву та наслідки його поширення серед дітей трудових мігрантів – соціальних сиріт.

6. Виявлено, що в контексті сучасної четвертої хвилі української транснаціональної міграції поширеним є приховане соціальне сирітство. Відсутність явного соціального сирітства пояснюється, з одного боку, тим, що більшість дітей трудових мігрантів залишається не під опікою чужих людей (це або один із батьків, який залишився дома, або бабусі з дідусями), а з іншого, – можливістю здійснення транснаціональних сімейних практик, серед яких

виділено вербальні та невербальні. Отже, йдеться в основному про «збідніння» соціально-комунікативних зв'язків дитини з батьками-мігрантами, а не про їхню цілковиту втрату.

Отримані емпіричні дані дають підстави констатувати, що міграція матері є для дітей більш травматичною, ніж батька. Також зафіксовано суперечливу ситуацію з оцінкою соціального сирітства у громадській думці львів'ян та дітей трудових мігрантів із Львівської області, котрі такі припущення щодо себе у більшості заперечували.

7. На основі аналізу зарубіжного досвіду запропоновано наступні кроки щодо профілактики поширення соціального сирітства в Україні: 1) на державному рівні створити соціально-економічні амортизатори, які б змогли стримувати стрімке зниження рівня життя в Україні і тим самим зменшити масштаби трудової міграції населення; 2) запровадити процедуру оформлення батьками-мігрантами на законодавчому рівні офіційного опікуна над дитиною на час своєї відсутності; 3) забезпечити ефективну соціальну роботу з дітьми мігрантів, їхніми батьками та найближчим оточенням у навчальних закладах та соціальних службах тощо.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Чорнописька Х. В. Настанови та практики студентів ВНЗ в сучасній Україні щодо інтелектуальної міграції. *Вісник Львівського національного університету. Серія соціологічна*. 2015. № 9. С. 182–189.

2. Чорнописька Х. В. Концептуалізація понять «соціальне сирітство» та «соціальні сироти» в науковому дискурсі. *Вісник НТУУ "КПІ". Політологія. Соціологія. Право*. 2015. Випуск 3/4 (27/28). С. 84–89

3. Чорнописька Х. В. Сучасні концептуальні підходи до вивчення міграційних процесів у соціологічному дискурсі. *Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки*. 2016. № 21. Том 1. Вип. 1 (24). С. 91–98.

4. Чорнописькая К. В. Теоретические подходы к анализу социального сиротства в современной социологии. *Вестник Гродненского государственного университета имени Янки Купалы. – Серия 5. «Эканомика. Социология. Биология».* 2016. Том 6. № 3. С. 101–107.

5. Чорнописька Х. В. Соціальне сирітство як наслідок міграційних процесів у сучасній Україні. *Альманах Грані.* 2017. Том 20. № 10. С. 43–47.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Чорнописька Х. В. Соціально-психологічні наслідки трудової міграції для сучасної української сім'ї. *Соціологія – соціальна робота – регулювання соціальних проблем*: IV Всеукр. конф. молодих науковців (м. Львів, 24-25 квітня): матеріали конференції. Нац. ун-т. «ЛП». Львів, 2015. С. 86–89.

2. Чорнописька Х. В. Феномен соціального сирітства в житті сучасного українського соціуму. *Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії*: міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 25-26 вересня): збірник тез наукових робіт. Громад. орг. «Львівська фундація суспільних наук». Львів, 2015. С. 59–61.

3. Чорнописька Х. В. Трудова міграція як об'єкт науково пізнання. *Пріоритетні напрями вирішення актуальних проблем суспільних наук*: міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16-17 жовтня): збірник тез наукових робіт. Громад. орг. «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства». Одеса, 2015. С. 108–111.

4. Чорнописька Х. В. Зростання соціального сирітства як наслідок міграційної активності сучасного українського суспільства. *Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології*: міжнар. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 20-21 листопада): матеріали конференції. Херсонський державний університет. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. С. 143–146.

5. Chornopyska Kh. V. Specificity of concept "social orphanhood" application to the children of migrant workers. *Сучасні наукові дослідження та розробки: теоретична цінність та практичні результати*: Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Братислава, Словаччина, 15-18 березня): матеріали конференції. Київ: ТОВ «НВП Інтерсервіс», 2016. С. 145–146.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Чорнописька Х. В. Причини та наслідки соціального сирітства для сучасного українського суспільства. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2015. № 8. С. 142–145.

АНОТАЦІЯ

Ілик Х. В. **Соціальне сирітство в контексті сучасних міграційних процесів в Україні. –** ***На правах рукопису.*** Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології. – Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2018.

Дисертацію присвячено визначенню специфіки соціального сирітства, яке виникає через трудову міграцію українців. Розглянуто основні концептуальні підходи вивчення міграції та соціального сирітства у соціологічному дискурсі; сформульовано сукупність теоретичних положень, що склали основу дисертаційної роботи. Здійснено дефінітивний аналіз основних понять: «трудова міграція», «соціальне сирітство», «соціальні сироти», «діти трудових мігрантів» і сформульовано їх авторські визначення; виявлено системні ознаки української трудової міграції сьогодення; запропоновано авторський концепт соціального сирітства в контексті транснаціональної міграції та виділено головні його види. Описано емпіричний досвід щодо аналізу наслідків трудової

міграції батьків для їхніх дітей; представлено результати та інтерпретацію авторських емпіричних досліджень у межах теми дисертації і на цій основі аргументовано поширення прихованого соціального сирітства в контексті четвертої хвилі української трудової (транснаціональної) міграції.

Ключові слова: міграційні процеси, трудова міграція, транснаціональна сім'я, діти трудових мігрантів, соціальне сирітство, соціальні сироти.

АННОТАЦИЯ

Илык К. В. **Социальное сиротство в контексте современных миграционных процессов в Украине. -** ***На правах рукописи.*** Диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук по специальности 22.00.04 – специальные и отраслевые социологии. – Львовский национальный университет имени Ивана Франко. Львов, 2018.

Диссертация посвящена определению специфики социального сиротства, которое возникает из-за трудовой миграции украинцев. Рассмотрены основные концептуальные подходы изучения миграции и социального сиротства в социологическом дискурсе; сформулировано совокупность теоретических положений, составивших основу диссертационной работы. Осуществлен дефинитивный анализ основных понятий: «трудовая миграция», «социальное сиротство», «социальные сироты», «дети трудовых мигрантов» и сформулировано их авторские определения; выявлены системные признаки украинской трудовой миграции настоящего; предложен авторский концепт социального сиротства в контексте транснациональной миграции и выделены главные его виды. Описан эмпирический опыт анализа последствий трудовой миграции родителей для их детей; представлены результаты и интерпретация авторских эмпирических исследований в рамках темы диссертации и на этой основе аргументировано распространение скрытого социального сиротства в контексте четвертой волны украинской трудовой (транснациональной) миграции.

Ключевые слова: миграционные процессы, трудовая миграция, транснациональная семья, дети трудовых мигрантов, социальное сиротство, социальные сироты.

SUMMARY

Ilyk Kh. V. **Social orphanhood in the context of modern migration processes in Ukraine. –** ***On the rights of manuscript.*** Thesis for a Candidate's degree in sociological sciences on a speciality 22.00.04 – special and branch sociologies. – Ivan Franko National University of Lviv. Lviv, 2018.

The dissertation presents sociological conceptualization of the phenomenon of «social orphanhood» in the context of modern labour migration. It introduces the definitions of the basic concepts that make up this conceptualization and its theory. The dissertation presents the results of an empirical study of how parents' labour

migration affects the lives of their children and suggests ways of preventing the spread of social orphanhood in transnational families.

The research is conducted on the basis of the author's theory on such sociological theories as the concept of transnational migration, structural functionalism and phenomenological paradigm. Therefore, the current wave of Ukrainian labour migration is defined as the predominantly reciprocal short-term or long-term temporary migration of one or several family members who cross the border and support family-friendly relationships by different means of communication. There are two categories of children that can be classified as social orphans. The first category includes special demographic group of children who have been orphaned with living parents. Their parents have been deprived of parental rights in accordance with established procedure as a consequence of social, economic, political, moral or psychological reasons. These children are protected by the state or society. The second category includes children who «legally belong» to their families but are in fact deprived of full-time care because parents do not fulfill their obligations or abuse their parental rights. As a result it impedes the normal development of children and sometimes poses a threat to their health and life. It is proved that a transnational family that functions in the fourth wave of Ukrainian labour migration involves both physical and psychological gap between parents and abandoned children, and therefore may create a new form of social orphanhood. According to this theory, the author's concept of social orphanhood in the context of transnational migration has been offered. It is a special state of childhood of labour migrants' children. Their parents accomplish transnational family practices, but do not fulfill their responsibilities concerning education, development and socialization of their own children due to their physical absence as a result of short-term or long-term temporary migration. Accordingly, the author considers children of labour migrants as a special socio-demographic category or group of children deprived of full parental care due to parents' overseas employment for a certain period of time.

It is theoretically substantiated and empirically proved that implicit social orphanhood is common in the context of the current fourth wave of transnational migration. This form of social orphanhood implies parents who constantly keep in touch with their children, have a legal duty to educate them, although working abroad cannot properly perform it due to their physical absence.

Key words: migration processes, labour migration, transnational family, children of labor migrants, social orphans, social orphanhood.

Ілик Христина Василівна

СОЦІАЛЬНЕ СИРІТСТВО В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Відповідальний за випуск:
доктор соціологічних наук, професор
Коваліско Наталія Володимирівна

Підписано до друку 28.03.18
Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Друк на різографі. Зам. №28/03-1
Ум. друк. арк. 0,9
Наклад 100 прим.

Видавництво “Галич-Прес”
Видавець ФОП Король І.В.
м. Львів, вул. Гнатюка, 17
Ел. пошта: lvivprint@ukr.net. Тел. 096-59-88-924
Свідоцтво ДК №5353 від 24.05.2017 р.